

Savršeno ropstvo: Krićka genealogija kontrole u doba digitalnog konzumerizma

Autor: Davor Moravek

Sažetak

Ovaj rad koristi metodologiju kritićke genealogije za analizu suvremenog konzumerizma kao sofisticiranog sustava kontrole, opisanog metaforom „savršenog ropstva“. Teza je da pojedinci, uvjereni u vlastitu slobodu izbora, dobrovoljno reproduciraju vlastitu podređenost. Rad prati povijesne i ideološke korijene ovog sustava od neoliberalne „pobune elite“ do transformacije radnika u potrošaća, oslanjajući se na teorije Frankfurtske škole (Marcuse, Horkheimer, Adorno) i postmodernih kritićara (Debord, Baudrillard). Analiza se zatim usredotoćuje na suvremene digitalne mehanizme – nadzorni kapitalizam (Zuboff) i psihopolitiku (Han) – koji kontrolu internaliziraju u samu psihu. Rad također istražuje materijalne temelje sustava, poput eksploatacije reproduktivnog rada (Federici) i ekološke ekstrakcije (Moore, Klein), te ekonomske okove duga (Lazzarato) i marketizacije obrazovanja. Zaključno, rad razmatra ogranićenja postojećih teorija i predlaže višestruku strategiju otpora koja uključuje individualno odbijanje, izgradnju prefigurativnih alternativa i kolektivnu politićku akciju.

Ključne rijeći: konzumerizam, kritićka teorija, neoliberalizam, nadzorni kapitalizam, psihopolitika, Frankfurtska škola, dug, genealogija

Abstract

Perfect Slavery: A Critical Genealogy of Control in the Age of Digital Consumerism

This paper employs the methodology of critical genealogy to analyze contemporary consumerism as a sophisticated system of control, described through the metaphor of "perfect slavery." The central thesis argues that individuals, convinced of their own freedom of choice, voluntarily reproduce their own subordination. The paper traces the historical and ideological roots of this system from the neoliberal "revolt of the elites" to the transformation of the worker into the consumer, drawing on theories from the Frankfurt School (Marcuse, Horkheimer, Adorno) and postmodern critics (Debord, Baudrillard). The analysis then focuses on contemporary digital mechanisms – surveillance capitalism (Zuboff) and psychopolitics (Han) – which internalize control into the psyche itself. The paper also explores the system's material foundations, such as the exploitation of reproductive labor (Federici) and ecological extraction (Moore, Klein), alongside the economic shackles of debt (Lazzarato) and the marketization of education. In conclusion, the paper considers the limitations of existing theories and proposes a multifaceted strategy of resistance involving individual refusal, the construction of prefigurative alternatives, and collective political action.

Keywords: consumerism, critical theory, neoliberalism, surveillance capitalism, psychopolitics, Frankfurt School, debt, genealogy

Uvod: Kritička Teorija Potrošačkog Subjekta

Suvremena zapadna društva naizgled slave slobodu, nudeći pojedincu beskrajn izbor kroz potrošnju. Međutim, ispod te površine prividne autonomije krije se sofisticirani sustav kontrole koji se može opisati kao „savršenstvo ropstva“. Središnja teza ovog rada jest da je moderni konzumerizam svjesno dizajniran sustav u kojem pojedinci, uvjereni da slobodno biraju svoj način života, zapravo reproduciraju vlastitu podređenost. To je ropstvo u kojem robovi „ne znaju da su robovi“ i, štoviše, „vole i biraju“ svoj položaj, čime se osigurava da se „nikada neće pobuniti“ (Xueqin, 2013). Ovaj rad smješta tu tezu unutar šire tradicije kritičke teorije, oslanjajući se na mislioce Frankfurtske škole (Bohman, 2021; Wiggershaus, 1994) i njihove nasljednike kao ključnu polazišnu točku za analizu.

Važno je terminološki razjasniti ovu središnju metaforu. Korištenje izraza „ropstvo“ nije namijenjeno izjednačavanju suvremene potrošačke podređenosti s neizrecivim užasima i dehumanizacijom povijesnog, nasilnog ropstva (*chattel slavery*). Takva izravna analogija trivijalizirala bi to povijesno iskustvo. Umjesto toga, termin se ovdje koristi u metaforičkom i strukturalnom smislu: on opisuje sustav u kojem je ekonomska i psihološka kontrola toliko potpuna, a iluzija slobode tako uvjerljiva, da subjekt *dobrovoljno* sudjeluje u vlastitom služenju. Precizniji tehnički termini za suvremene aspekte ove kontrole mogli bi biti „algoritamsko služenje“ ili „podatkovno kmetstvo“, no „savršeno ropstvo“ ostaje snažna krovna metafora za opisivanje *ishoda* tog procesa.

Kako bi se dekonstruirali slojevi ove potrošačke ideologije, rad će koristiti komplementarne teorijske okvire. Metodološki, ovaj rad koristi pristup kritičke genealogije, inspiriran Foucaultom (1977), kako bi pratio ne nužan, već kontingentan nastanak „savršenog roba“. Umjesto traženja jednog „podrijetla“, genealogija prati različite linije moći, znanja i praksi (ekonomske, filozofske, tehnološke) koje su se konvergirale i proizvele suvremeni potrošački subjekt.

Struktura rada prati ovu genealogiju. Prvo se analizira povijesni i ideološki pomak prema neoliberalizmu kao ciljani politički projekt „pobune elite“ (Xueqin, 2013). Zatim se, kroz Marcuseovu (1991) teoriju i njezine korijene u Frankfurtskoj školi (Horkheimer i Adorno, 2002), istražuje kako je „radnik“ zamijenjen „potrošačem“. Sljedeća poglavlja detaljno razrađuju psihološke i filozofske mehanizme kontrole – od natjecanja za prestiž do života u spektaklu (Debord, 1994) i hiperstvarnosti (Baudrillard, 1994). Rad zatim prelazi na suvremene digitalne mehanizme, analizirajući nadzorni kapitalizam (Zuboff, 2019) i psihopolitiku (Han, 2017). Prije zaključka, analiza se usredotočuje na često previđene materijalne temelje sustava – rodnu (Federici, 2004) i ekološku (Moore, 2015) eksploataciju – te na ekonomske okove duga (Lazzarato, 2012) i marketizaciju obrazovanja. Rad završava sintezom argumenata i promišljanjem o mogućnostima otpora u sustavu dizajniranom za savršenu kontrolu.

Povijesni i Ideološki Pomak: Neoliberalna „Pobuna Elite“

Teza o konzumerizmu kao obliku ropstva ne može se razumjeti bez analize povijesnog konteksta u kojem je nastao. Ključni trenutak je radikalna transformacija društveno-ekonomskog sustava koja se dogodila 1980-ih godina, a koja se može okarakterizirati kao „Pobuna elite“ (Xueqin, 2013). Taj je pomak bio utemeljen na usponu neoliberalne ideologije (Harvey, 2005; Monbiot, 2016), ciljanog političkog projekta usmjerenog na demontažu poslijeratnog socijalnog konsenzusa i restauraciju klasne moći.

Ideološke Osnove Neoliberalizma

Neoliberalizam nije samo skup ekonomskih politika, već sveobuhvatna ideologija koja redefinira temeljni odnos između pojedinca, društva i tržišta (Harvey, 2005). Njegova temeljna premisa jest da je konkurencija definirajuća karakteristika ljudskih odnosa (Monbiot, 2016). U toj viziji, građanin se transformira u potrošača (*homo economicus*), a njegove demokratske odluke najbolje se izražavaju kroz kupnju i prodaju na slobodnom tržištu, procesu koji navodno nagrađuje zasluge i kažnjava neučinkovitost (Monbiot, 2016). Posljedično, kolektivni mehanizmi solidarnosti, poput sindikata, sustava socijalne skrbi i javnih usluga, prikazuju se kao „tržišne distorzije“ koje ometaju prirodnu hijerarhiju „pobjednika i gubitnika“ i stoga ih treba minimizirati ili potpuno eliminirati (Monbiot, 2016). Sloboda se preoblikuje: umjesto kolektivne slobode od nužde, koju su jamčili socijalna država i snažni sindikati, nudi se individualna „sloboda izbora“ na tržištu (Monbiot, 2016). Ovaj semantički pomak bio je ključan za ideološku pobjedu neoliberalizma; građanin više nije subjekt koji od države zahtijeva prava i sigurnost, već potrošač koji od korporacija traži niske cijene i širok izbor roba (Xueqin, 2013).

Implementacija: Reaganizam i Tačerizam

Politička implementacija ove ideologije najjasnije se očitovala u politikama Ronalda Reagana u SAD-u i Margaret Thatcher u Ujedinjenom Kraljevstvu tijekom 1980-ih (Davies, 2010). Iako su postojale razlike u primjeni (Davies, 2010), njihovi su programi dijelili zajednički cilj: smanjenje moći organiziranog rada (Clawson i Clawson, 1999) i jačanje uloge kapitala. Ključne mjere uključivale su masivno smanjenje poreza za najbogatije, agresivnu deregulaciju financijskih tržišta, privatizaciju javnih poduzeća i usluga te, presudno, sustavno slamanje sindikata (Monbiot, 2016; Harvey, 2005). Ove politike izravno potkrepljuju tvrdnju o namjernom uništenju ekonomske i političke moći radničke i srednje klase (Xueqin, 2013). Razdoblje od 1950-ih do 1970-ih, koje je karakterizirao relativno nizak stupanj nejednakosti (Piketty, 2014) i snažan položaj radnika, iz perspektive elite postalo je „previše egalitarno“ (Xueqin, 2013). Neoliberalizam se stoga može promatrati ne samo kao odgovor na ekonomsku krizu stagflacije 1970-ih, već i kao preventivna kontrarevolucija – proaktivni politički projekt elite da preokrene trendove koji su ugrožavali njezinu dominantnu poziciju (Marcuse, 1991; Xueqin, 2013).

Posljedice: „Eksplozija Nejednakosti“

Društvene posljedice ovih politika bile su dramatične i dugoročne. Najvidljiviji rezultat bila je „eksplozija nejednakosti“ u prihodima i bogatstvu (Xueqin, 2013; Piketty, 2014). Dok su plaće za većinu radnika stagnirale ili rasle vrlo sporo, kompenzacije za direktore (CEO) i najviše menadžere astronomski su porasle (Monbiot, 2016; Mishel i Kandra, 2023). Ovaj trend,

potkrijepljen podacima, služi kao ključni empirijski dokaz teze o „Pobuni elite“ (Xueqin, 2013).

Tablica 1: Evolucija Omjera Plaće Direktora (CEO) i Prosječnog Radnika u SAD-u (1965.–2023.)

Godina	Omjer CEO : Radnik (realizirana kompenzacija)
1965.	20.8 : 1
1978.	31.0 : 1
1989.	60.5 : 1
2000.	384.1 : 1 (vrhunac)
2022.	360.2 : 1
2023.	290.3 : 1

Izvor: Sastavljeno na temelju podataka iz Mishel i Kandra (2023) i drugih analiza (Lee, 2023).

Kao što tablica pokazuje, omjer plaća direktora i radnika, koji je bio relativno stabilan u poslijeratnom razdoblju, počinje drastično rasti upravo u razdoblju neoliberalne transformacije. Između 1978. i 2023. godine, realizirana kompenzacija direktora porasla je za 1,085%, dok je plaća tipičnog radnika u istom razdoblju porasla za samo 24% (Mishel i Kandra, 2023). Ova tablica ne prikazuje samo brojeke; ona pripovijeda priču o povijesnom lomu, vizualno demonstrirajući trenutak kada je društveni ugovor prekinut, a plodovi gospodarskog rasta preusmjereni gotovo isključivo prema vrhu (Piketty, 2014). Time se apstraktni ideološki pomak povezuje s konkretnim materijalnim posljedicama, dajući tezi o „Pobuni elite“ čvrstu empirijsku podlogu (Xueqin, 2013).

Stvaranje Jednodimenzionalnog Subjekta: Od Radnika do Potrošača

Neoliberalna transformacija nije bila samo ekonomska; ona je zahtijevala i stvaranje novog tipa subjekta, prilagođenog logici tržišta. Ključni strateški potez bio je pomak temeljne organizacijske jedinice društva s „radnika“ na „potrošača“ (Xueqin, 2013). Filozofsku podlogu za razumijevanje ove duboke promjene u ljudskoj svijesti pruža Herbert Marcuse (1991), član Frankfurtske škole (Bohman, 2021), u svom seminalnom djelu *Čovjek jedne dimenzije (One-Dimensional Man)*. Njegova analiza otkriva kako napredno industrijsko društvo stvara „sretnu svijest“ koja apsorbira i neutralizira svaki potencijal za otpor (Kellner, 2023).

Marcuseova (1991) analiza nadovezuje se izravno na ranije radove Frankfurtske škole, posebice na koncept „Industrije kulture“ koji su razvili Horkheimer i Adorno (2002). Oni su tvrdili da je masovno proizvedena kultura (film, radio, časopisi) postala industrija koja proizvodi standardiziranu robu s ciljem stvaranja pasivne i konformističke publike. Industrija kulture, prema Horkheimeru i Adornu (2002), „inficira sve istovjetnošću“ i stvara „lažne potrebe“ koje integriraju pojedinca u sustav. Marcuse (1991) preuzima ovu tezu i primjenjuje je na poslijeratno „napredno

industrijsko društvo“, pokazujući kako je taj proces usavršen.

Jednodimenzionalni Čovjek i Lažne Potrebe

Marcuseova (1991) središnja teza jest da suvremeno industrijsko društvo stvara „lažne potrebe“. To su potrebe koje nameće sustav proizvodnje i potrošnje putem masovnih medija, oglašavanja i industrijskog menadžmenta, a koje služe „održavanju pojedinčevog truda, agresivnosti, bijede i otuđenja“ (Marcuse, 1991, str. 5). Potreba za najnovijim pametnim telefonom, bržim automobilom ili brendiranom odjećom nisu intrinzične ljudske potrebe, već su stvorene kako bi pojedinca održale u neprekidnom ciklusu rada i potrošnje. Zadovoljavanjem tih lažnih potreba, pojedinac postaje integriran u sustav, osjećajući se zadovoljno i sretno unutar okvira koji ga zapravo porobljavaju (Marcuse, 1991).

Ovaj proces dovodi do stvaranja „jednodimenzionalnog“ svemira misli i ponašanja, u kojem sposobnost za kritičko, „dvodimenzionalno“ razmišljanje nestaje (Marcuse, 1991). Dvodimenzionalno mišljenje podrazumijeva postojanje napetosti između onoga što jest (postojeće društvo) i onoga što bi moglo biti (alternativni, slobodniji oblici života). U jednodimenzionalnom društvu, ta napetost nestaje. Sposobnost imaginacije alternative postojećem poretku biva ugušena udobnošću i zadovoljstvom koje sustav pruža (Kellner, 2023; Marcuse, 1991).

Tehnološka Racionalnost i Meki Totalitarizam

Marcuse (1991) tvrdi da je ovaj sustav kontrole, iako se predstavlja kao demokratski, zapravo totalitaran, ali na suptilan, „mekan“ način. Za razliku od klasičnog, „tvrđog“ totalitarizma koji se oslanja na teror i nasilje, ovaj se oslanja na zavođenje, udobnost i zadovoljstvo. Kontrola se ne postiže silom, već ispunjavanjem želja koje je sam sustav stvorio. To je „savršenstvo ropstva“ jer se sloboda izbora svodi na trivijalnosti – koji brend deterdženta kupiti – dok su fundamentalna pitanja o strukturi društva, rada i života isključena iz javne rasprave (Kellner, 2023; Marcuse, 1991). Sustav kontrolira ljude ne tako što im nešto brani, već tako što ih čini nesposobnima da uopće požele nešto drugačije.

Ovaj meki totalitarizam održava se kroz ono što Marcuse (1991) naziva „tehnološkom racionalnošću“ (Rastovic, 2013). Tehnologija ovdje nije shvaćena kao neutralan skup alata, već kao način razmišljanja koji prožima cijelo društvo – kao „instrument kontrole i dominacije“ (Rastovic, 2013). To je logika efikasnosti, kvantifikacije i instrumentalizacije koja sve, uključujući ljudska bića i prirodu, svodi na resurse koje treba optimizirati unutar postojećeg sustava proizvodnje (Kellner, 2023). Ova logika izravno podupire tezu o usvajanju „ekonomske logike“ kao najdubljeg mehanizma kontrole (Xueqin, 2013).

Gubitak Revolucionarnog Subjekta i Apsorpcija Opozicije

U klasičnoj marksističkoj teoriji, radnička klasa (proletarijat) bila je povijesni subjekt koji je trebao srušiti kapitalizam. Marcuse (1991), međutim, analizira kako je u naprednom industrijskom društvu radnička klasa postala integrirana u sustav. Kroz pristup potrošačkim dobrima, viši životni standard i „udoban život“, radnici gube svoju antagonističku ulogu. Njihova svijest se homogenizira sa svijesću vladajuće klase kroz zajedničku potrošačku kulturu, gdje se razlike

između klasa „izravnavaju“ (Kellner, 2023). Time se potvrđuje teza o uništenju „radnika“ kao političkog, svjesnog subjekta i njegovom pretvaranju u pasivnog potrošača (Xueqin, 2013).

Štoviše, sustav je postao toliko efikasan da je u stanju apsorbirati i komodificirati čak i opoziciju. Kroz ono što Marcuse (1991) naziva „represivnom tolerancijom“, sustav dopušta površne oblike prosvjeda, ali samo unutar okvira koji ne ugrožavaju temeljne strukture moći (Marcuse, 1965). Simboli pobune, poput likova revolucionara ili antiestablišment glazbe, postaju roba koja se prodaje na tržištu, čime se njihov subverzivni potencijal neutralizira (Aronson, b.d.; Marcuse, 1991). Time se uništava „negativno mišljenje“ – sposobnost da se kaže „ne“ sustavu u cjelini, što Marcuse (1991) naziva „Velikim Odbijanjem“ (*The Great Refusal*). Marcuseova (1991) teorija stoga sadrži duboki pesimizam: ako je sustav sposoban apsorbirati svu kritiku, a subjekt je potpuno integriran, odakle otpor uopće može doći? Iako on ukazuje na marginalizirane skupine i „autsajdere“ kao potencijalne nositelje promjene (Marcuse, 1991), sama logika njegove analize implicira da je „savršeno ropstvo“ gotovo hermetički zatvoren sustav (Kellner, 2023).

Mehanizmi Psihološke Kontrole u Potrošačkom Društvu

Dok neoliberalna transformacija pruža povijesni okvir, a Marcuseova (1991) teorija filozofsku podlogu, ključno je razumjeti konkretne psihološke mehanizme putem kojih se apstraktne društvene sile internaliziraju i postaju individualni imperativi. Ovi mehanizmi osiguravaju da pojedinci aktivno sudjeluju u sustavu koji ih kontrolira, pretvarajući vanjsku prisilu u unutarnji poriv.

Natjecanje za Prestiž: Socijalna Usporedba i Hedonistička Traka za Trčanje

Jedan od najmoćnijih motora potrošačkog društva jest nametnuto natjecanje za prestiž (Xueqin, 2013). Ovaj mehanizam počiva na dva temeljna psihološka koncepta: teoriji socijalne usporedbe (Festinger, 1954) i hedonističkoj adaptaciji (Diener i sur., 2006).

Teorija socijalne usporedbe (Festinger, 1954) postulira da pojedinci imaju urođenu potrebu za samovrednovanjem, što često čine uspoređujući se s drugima. U potrošačkom društvu, mjerila za usporedbu postaju materijalni posjedi, statusni simboli i percipirani životni stil (Li i sur., 2024). Platforme društvenih medija poput Instagrama i Facebooka djeluju kao katalizatori ovog procesa, eksponencijalno ga pojačavajući. One pružaju neprekidan tok pažljivo kuriranih, idealiziranih slika života drugih, stvarajući „plodno tlo za zavist i osjećaj neadekvatnosti“ (Li i sur., 2024). Primjer natjecanja tko će objaviti „najljepše slike na društvenim mrežama“ savršeno ilustrira ovaj fenomen u praksi (Xueqin, 2013).

Međutim, čak i kada pojedinac uspije u ovom natjecanju i stekne željeni statusni simbol, zadovoljstvo je kratkotrajno. Ovdje na scenu stupa koncept hedonističke trake za trčanje (*hedonic treadmill*) (Brickman i Campbell, 1971; Diener i sur., 2006). Ovaj psihološki fenomen, poznat i kao hedonistička adaptacija, opisuje tendenciju ljudi da se brzo vrate na svoju osnovnu razinu sreće nakon značajnih pozitivnih ili negativnih životnih događaja, uključujući i kupnju (Diener i sur., 2006). Početna euforija koju donosi novi automobil, telefon ili komad odjeće brzo blijedi. Pojedinac se adaptira na novo stanje, koje postaje nova „normala“, te ostaje u stanju stalne želje za „još“ kako bi ponovno doživio kratkotrajni porast sreće (Diener i sur., 2006). Ovaj ciklus osigurava da natjecanje za prestiž nikada ne može biti „pobijeđeno“ i da ne donosi trajno ispunjenje, već samo

perpetuira beskrajnu potragu kroz potrošnju.

Proizvodnja Želje: Oglašavanje i Oblikovanje Potrošačkog Identiteta

Ako je socijalna usporedba motor, onda je oglašavanje gorivo koje ga pokreće. Moderna marketinška industrija ne funkcionira prvenstveno tako da informira potrošače o postojećim proizvodima, već tako da aktivno stvara i oblikuje želje (Packard, 1957; Ewen, 1976), proizvodeći „umjetne potrebe“ (Marcuse, 1991).

Ovaj proces se odvija povezivanjem proizvoda s dubokim, univerzalnim ljudskim emocijama i aspiracijama – srećom, ljubavlju, sigurnošću, pripadanjem i društvenim prihvaćanjem (Ewen, 1976). Kampanja „Open Happiness“ tvrtke Coca-Cola nije prodavala gazirano piće; prodavala je osjećaj radosti i zajedništva. Na taj način, proizvod prestaje biti puki predmet i postaje moćan simbol željenog stanja bića (Packard, 1957). Oglašavanje često cilja i iskorištava ljudske nesigurnosti – o izgledu, društvenom statusu, uspjehu – nudeći proizvod kao brzo i jednostavno rješenje (Packard, 1957; Adfree Cities, b.d.).

Kroz ovaj proces, sam identitet pojedinca postaje komodificiran (Ewen, 1976). Brendovi se povezuju s određenim vrijednostima, životnim stilovima i društvenim skupinama, potičući potrošače da „usvoje te identitete kroz potrošnju“. Vlastita vrijednost postaje površna i ovisna o vanjskoj validaciji kroz posjedovanje pravih proizvoda (Belk, 1988). Iako potrošačka kultura neprestano slavi individualnost i samoizražavanje, krajnji rezultat je paradoksalan. „Individualnost“ postaje unaprijed zapakirani proizvod koji se kupuje s police (Ewen, 1976). Potrošači biraju između tržišno definiranih identiteta („boemski stil“, „urbani minimalist“, „sportski tip“), vjerujući da izražavaju svoju jedinstvenost, dok zapravo sudjeluju u činu konformiranja s masovnim tržišnim kategorijama (Heath i Potter, 2004). Čin „individualizacije“ kroz potrošnju tako postaje čin homogenizacije, što pojedince čini atomiziranima, ali istovremeno i predvidljivima kao masom.

Sustav kontrole postaje samoregulirajući. Psihološki pritisci socijalne usporedbe (Festinger, 1954) i marketinških poruka (Packard, 1957) nisu nametnuti izvana grubom silom, već se internaliziraju. Zavist, anksioznost i osjećaj neadekvatnosti postaju unutarnji motori koji tjeraju pojedinca da ostane na hedonističkoj traci (Diener i sur., 2006), da radi više kako bi mogao trošiti više. U tom smislu, pojedinac postaje vlastiti tamničar, aktivno održavajući sustav koji ga čini nezadovoljnim, što je srž ideje o „savršenom ropstvu“ (Xueqin, 2013).

Spektakl, Simulakrum i Fragmentacija Društvenih Odnosa

Analiza se sada produbljuje, prelazeći s psihologije pojedinca na filozofsku kritiku same prirode stvarnosti i društvenih odnosa u kasnom kapitalizmu. Radovi Guya Deborda (1994) i Jeana Baudrillarda (1994) pružaju ključne alate za razumijevanje kako je potrošačka kultura transformirala ne samo našu svijest, već i tkivo same stvarnosti, dovodeći do fragmentacije i otuđenja.

Život kao Spektakl: Medijacija Odnosa kroz Slike (Guy Debord)

Guy Debord (1994) u svom djelu *Društvo spektakla* postavlja tezu da je u suvremenim društvima „sve što je nekada bilo izravno proživljeno, postalo puka reprezentacija“ (Teza 1). Ključna Debordova (1994) definicija glasi: „Spektakl nije skup slika, već društveni odnos među ljudima, posredovan slikama“ (Teza 4). To znači da se autentična ljudska interakcija i izravno iskustvo povlače pred svijetom slika, medija i reklama. Život se više ne živi aktivno, već se pasivno konzumira kao predstava (Debord, 1994; Kellner, 2003).

Ovaj proces ima duboke posljedice. Prvo, dovodi do sveobuhvatne komodifikacije života. Odnosi, iskustva, pa čak i identiteti postaju roba koja se prikazuje i konzumira (Debord, 1994). Društvene interakcije sve su više posredovane slikama i robama, što vodi do dubokog osjećaja otuđenja i izolacije (Debord, 1994). Pojedinci postaju puki gledatelji vlastitih života, odvojeni od svoje stvarne egzistencije i jedni od drugih (Debord, 1994).

Doba Hiperstvarnosti: Gubitak Originala (Jean Baudrillard)

Jean Baudrillard (1994) ide korak dalje od Deborda (1994), tvrdeći da više nismo u fazi u kojoj slike samo posreduju ili maskiraju stvarnost, već smo ušli u doba „hiperstvarnosti“, gdje je sama razlika između stvarnosti i simulacije nestala (Genosko, 2020). Njegova teorija o „precesiji simulakruma“ opisuje evoluciju slike kroz četiri faze (Baudrillard, 1994):

Vjerna kopija: Slika je odraz temeljne stvarnosti.

Maska: Slika maskira i denaturira temeljnu stvarnost.

Iluzija: Slika maskira odsutnost temeljne stvarnosti (kopija bez originala).

Čisti simulakrum: Slika nema nikakve veze s bilo kakvom stvarnošću; ona se odnosi samo na druge slike unutar samodostatnog sustava znakova.

U četvrtoj fazi, ulazimo u hiperstvarnost – stanje u kojem simulacija prethodi i generira stvarnost, postajući „stvarnija od stvarnog“ (Baudrillard, 1994; Genosko, 2020). Baudrillard (1994) koristi primjer Disneylanda, koji se predstavlja kao imaginarni svijet kako bi nas uvjerio da je sve izvan njega „stvarno“, dok su, prema njemu, Los Angeles i cijela Amerika koja ga okružuje već dio hiperstvarnog poretka simulacije. Slično tome, medijski prikaz Zaljevskog rata za većinu gledatelja nije bio stvarni događaj, već televizijski spektakl, simulacija rata koja je zamijenila sam rat (Baudrillard, 1995).

U takvom svijetu, potraga za „autentičnim ja“ postaje besmislena (Baudrillard, 1994). Ako je sve simulacija, onda je i sam identitet tek mozaik preuzetih medijskih slika, kodova i znakova, bez ikakvog originalnog ili stabilnog temelja (Baudrillard, 1994). Društveni odnosi se transformiraju u transakciju znakova. Umjesto pitanja „kakva si osoba?“, postavlja se pitanje „koje znakove posjeduješ i emitiraš?“ – koji automobil voziš, koju odjeću nosiš, gdje ljetuješ. To potvrđuje tezu o prožimanju „ekonomske logike“ u međuljudske odnose (Xueqin, 2013), ali je podiže na višu, semiotičku razinu. Odnosi nisu samo ekonomizirani, već su semiotizirani: postaju sustav komunikacije kroz potrošene znakove, gdje je autentična intersubjektivnost zamijenjena dekodiranjem tuđih potrošačkih izbora (Baudrillard, 1998; Genosko, 2020). Gubitak referenta u stvarnom svijetu, kako ga opisuje Baudrillard, postavlja pozornicu za sljedeću fazu kontrole, gdje digitalni sustavi ne samo da simuliraju, već aktivno oblikuju ponašanje unutar vlastite,

samodostatne logike.

Usavršavanje Kontrole: Nadzorni Kapitalizam i Psihopolitika

Teorijski slijed od Marcusea (1991), preko Deborda (1994) do Baudrillarda (1994), opisuje progresivno produbljivanje „ropstva“ od otupljene svijesti do života unutar potpune simulacije. Međutim, uspon interneta, društvenih medija i velikih podataka (*Big Data*) uveo je novu fazu koja ne samo da potvrđuje ove teorije, već ih i nadilazi, stvarajući nove, sofisticiranije mehanizme kontrole.

Analiza Guya Deborda (1994) o spektaklu kao „društvenom odnosu posredovanom slikama“ dobiva novo značenje u eri društvenih medija. Platforme poput Instagrama i Facebooka vrhunac su ovog procesa: život se ne živi radi samog iskustva, već se „proizvodi“ i kurira kao spektakl za publiku. Kako ističe José van Dijck (2013) u *Kulturi povezivosti*, ove platforme nisu neutralni alati, već projektirana okruženja koja komodificiraju ljudsku potrebu za *povezanošću* (*connectedness*) i pretvaraju je u tehnički mjerljivu i profitabilnu *povezivost* (*connectivity*). Van Dijck (2013) naglašava dvojnost između „front-enda“ (gdje korisnici doživljavaju društvenu interakciju) i „back-enda“ (gdje korporacije katalogiziraju, obrađuju i prodaju podatke), što je ključno za prikriivanje mehanizma kontrole.

Shoshana Zuboff (2019) pruža ekonomski model za ovu novu stvarnost, nazivajući je „nadzornim kapitalizmom“. Ona tvrdi da je ovo nova mutacija kapitalizma koja stvara profit iz nove sirovine: „biheviornog viška“. To su podaci koje korisnici ostavljaju (klikovi, lajkovi, pretraživanja, lokacija), a koji se ne koriste samo za poboljšanje usluge, već se izvlače i analiziraju kako bi se stvorili „proizvodi za predviđanje“ našeg budućeg ponašanja. Tim se proizvodima zatim trguje na „tržištima biheviornale budućnosti“, gdje su kupci oglašivači, osiguravajuća društva i drugi akteri koji žele utjecati na naše odluke (Zuboff, 2019). Ovo stvara novi oblik „instrumentarne moći“ koja ne samo da nadzire, već i aktivno oblikuje i usmjerava ponašanje prema komercijalnim ciljevima, često bez naše svijesti.

Konačno, Byung-Chul Han (2017) pruža filozofsku i psihološku analizu subjekta koji živi u ovom sustavu. On tvrdi da smo prešli iz Foucaultove ere *biomoći* (koja disciplinira tijela) u eru *psihopolitike* (koja kontrolira psihi). Neoliberalni režim ne funkcionira kroz vanjsku prisilu („Trebao bi“), već kroz unutarnji imperativ („Možeš“) (Han, 2017). „Subjekt postignuća“ (*achievement-subject*) vjeruje da je slobodan, ali je zapravo vođen unutarnjom prisilom za postizanjem, optimizacijom i poboljšanjem. U tom procesu, on dobrovoljno sudjeluje u vlastitom iskorištavanju, postajući „poduzetnik samoga sebe“ (Han, 2017). „Pametna moć“ (*Smart Power*) digitalnog doba ne djeluje represivno, već zavodljivo; ona se „privija uz psihi“, potičući nas na dobrovoljno otkrivanje i sudjelovanje. Ropstvo je time „usavršeno“ jer se kontrola preselila iz vanjskog svijeta u samu psihi, prerušena u ideal individualne slobode i samoostvarenja.

Materijalni i Skriveni Troškovi: Rodna i Ekološka Dimenzija Ropstva

Kritika konzumerizma, spektakla i digitalne kontrole često ostaje na razini svijesti i ideologije, zanemarujući materijalne temelje na kojima ovaj sustav počiva. „Savršeno ropstvo“ potrošačkog

subjekta na Globalnom Sjeveru neodvojivo je od dva temeljna, ali često nevidljiva procesa eksploatacije: eksproprijacije ženskog reproduktivnog rada i ekstraktivizma koji uništava planet.

Silvia Federici (2004) u djelu *Kaliban i vještica* pruža ključnu genealogiju, tvrdeći da „prvobitna akumulacija“ kapitala nije bila samo ograđivanje zemlje, već i rat protiv žena. Kroz mehanizme poput lova na vještice, ženska su tijela „ograđena“ i pretvorena u strojeve za proizvodnju radne snage. Uspostavljen je „patrijarhat nadnice“, gdje je neplaćeni reproduktivni rad žena (rađanje, odgoj, kućanski poslovi) postao temelj na kojem počiva cjelokupna plaćena, „produktivna“ ekonomija (Federici, 2004). Taj se proces nastavlja i danas. Pod neoliberalizmom, kako ističu Rosalind Gill i Christina Scharff (2011), ovaj se teret prerušava u „slobodan izbor“. Žene su potaknute na intenzivan „estetski rad“ – stalni samonadzor i rad na tijelu – koji se predstavlja kao čin osnaživanja i individualnog izbora, dok zapravo reproducira disciplinske norme i služi tržištu.

Slična logika ekstraktivizma primjenjuje se i na prirodu. Naomi Klein (2014) tvrdi da se klimatska kriza ne može riješiti unutar logike kapitalizma jer se sustav temelji na „ekstraktivističkom“ svjetonazoru koji vidi prirodu (i druga ljudska bića) kao neograničen resurs za eksploataciju. Jason W. Moore (2015) ide dalje, predlažući koncept „svjetske ekologije“. On tvrdi da kapitalizam ne djeluje *na* prirodu, već *organizira* prirodu, uključujući i ljude. Povijest kapitalizma je povijest proizvodnje „jeftine prirode“ – jeftine hrane, energije, sirovina i jeftinog rada (Moore, 2015). „Savršeno ropstvo“ i blještavi svijet potrošnje materijalno ovise o nasilnom izvlačenju resursa i stvaranju „žrtvenih zona“ (Klein, 2014), najčešće na Globalnom Jugu. Iskorištavanje potrošačkog subjekta kroz podatke i dug (Zuboff, 2019; Lazzarato, 2012) te iskorištavanje planeta i reproduktivnog rada (Moore, 2015; Federici, 2004) nisu odvojeni procesi; to su dvije strane iste medalje koja organizira cjelokupnu „mrežu života“ radi akumulacije profita.

Ekonomski Okovi i Tekuća Modernost

Dok psihološki mehanizmi i filozofski koncepti objašnjavaju kako se potrošačka ideologija internalizira i kako mijenja percepciju stvarnosti, konkretne ekonomske i socijalne strukture osiguravaju njezinu materijalnu reprodukciju. Dug i opća društvena nesigurnost djeluju kao stvarni, materijalni okovi koji pojedince vežu za sustav.

Dug kao Mehanizam Kontrole: Financijalizacija Svakodnevnog Života

Jedan od najučinkovitijih mehanizama kontrole u suvremenom kapitalizmu jest dug (Lazzarato, 2012). Njegova moć proizlazi iz procesa financijalizacije (Aalbers, 2019), u kojem financijski motivi, tržišta i institucije dobivaju sve veći utjecaj na sve aspekte ekonomije i društva. Svakodnevni život – od stanovanja i obrazovanja do zdravstva i mirovine – sve se više posreduje kroz financijske proizvode (Martin, 2002; Aalbers, 2019). Podaci MMF-a (2024) i OECD-a (2022) potvrđuju ovu ovisnost. U mnogim naprednim gospodarstvima, poput Australije, Kanade ili Švedske, dug kućanstava premašuje 100% BDP-a (IMF, 2024). Studentski dug, posebno u anglofonim zemljama, pretvorio se iz alata mobilnosti u mehanizam dugoročnog financijskog služenja (OECD, 2022).

U tom kontekstu, dug postaje moćan instrument biopolitičke kontrole i discipline (Lazzarato, 2012; Critical Legal Thinking, 2012). Zaduženi pojedinac (*a man in debt*) subjekt je pod stalnim pritiskom

da se prilagodi zahtjevima tržišta, da radi bilo koji posao pod bilo kojim uvjetima, samo kako bi mogao servisirati svoje obveze (Lazzarato, 2012). Dug ima snažan depolitizirajući učinak (Lazzarato, 2012). Energija koja bi se mogla usmjeriti na kolektivnu akciju i politički otpor troši se na individualnu borbu za preživljavanje. Dug pretvara sistemske probleme (stagnacija plaća, rast troškova života) u individualni moralni teret, čime se sprječava formiranje kolektivne svijesti (Lazzarato, 2012; Ozolina i sur., 2020).

Individualizacija u Tekućoj Modernosti (Zygmunt Bauman)

Sociolog Zygmunt Bauman (2000) pruža širi okvir za razumijevanje ovog stanja kroz koncept „tekuće modernosti“. On koristi metaforu „tekućine“ kako bi opisao suvremeno društvo koje karakterizira stalna promjena, nesigurnost i fluidnost (Bauman, 2000; Davis, 2007). Tradicionalne, „čvrste“ strukture (doživotni posao, stabilna zajednica, fiksni klasni identiteti) „rastopile“ su se (Bauman, 2000).

U ovom „tekućem“ svijetu, cjelokupni teret snalaženja prebačen je na pojedinca (Bauman, 2001; Elliott i Lemert, 2009). Od pojedinca se očekuje da bude neprestano fleksibilan, prilagodljiv i da se „reinventira“ (Bauman, 2000). Ova „prisilna individualizacija“ stvara dubok osjećaj ontološke nesigurnosti i prekarnosti. U takvom svijetu, potrošnja postaje jedan od glavnih načina na koji pojedinci pokušavaju konstruirati svoj identitet (Bauman, 2007). Međutim, ti su identiteti, poput same tekuće modernosti, prolazni i nestabilni, što vodi u neprekidnu potragu za novim potrošačkim rješenjima za osjećaj praznine (Bauman, 2007).

Važno je napomenuti da ovaj model „savršenog ropstva“ nije monolitan. Pristup „Vrste kapitalizma“ (*Varieties of Capitalism*) razlikuje liberalne tržišne ekonomije (LME), poput SAD-a i UK-a, od koordiniranih tržišnih ekonomija (CME), poput Njemačke ili nordijskih zemalja. Dok LME model, koji ovaj rad primarno kritizira, potiče financijalizaciju, dug i nejednakost, CME modeli (posebno nordijski) zadržali su jače socijalne države i mehanizme kolektivnog pregovaranja koji ublažavaju neke od najgorih oblika prekarnosti (Hall i Soskice, 2001). Ova distinkcija, iako kratko spomenuta, ukazuje na kontingentnost specifičnih oblika kontrole unutar šireg kapitalističkog sustava.

Ekonomska Logika kao Hegemonija: Slučaj Obrazovanja

Prožimanje „ekonomske logike“ – gledanja svijeta isključivo kroz leću kapitala – predstavlja najdublji mehanizam kontrole u potrošačkom društvu (Xueqin, 2013). Nigdje se ova hegemonija ne očituje jasnije nego u transformaciji obrazovanja, sfere koja je tradicionalno bila posvećena razvoju kritičkog mišljenja (Giroux, 2011), a danas je sve više podređena imperativima tržišta.

Obrazovanje kao Investicija u Ljudski Kapital

Dominantni diskurs svodi obrazovanje na sredstvo za postizanje ekonomskog napretka (Marginson, 2014; Olssen i Peters, 2005). Unutar ovog okvira, poznatog kao teorija ljudskog kapitala (Becker, 1964), obrazovanje se primarno promatra kao investicija. Učenici i studenti postaju „ljudski kapital“ koji se treba razviti kako bi se povećala njihova buduća produktivnost i tržišna vrijednost (Hanushek, 2009; Babic, 2013). Svrha obrazovanja sužava se na stjecanje vještina primjenjivih na tržištu rada, a uspjeh se mjeri stopom zapošljivosti i visinom buduće plaće

(Valero, 2021).

Marketizacija Obrazovanja

Ova instrumentalizacija operacionalizira se kroz politike marketizacije (Ball, 2003). Marketizacija uvodi tržišne principe u obrazovni sustav, potičući škole i sveučilišta da se ponašaju kao poduzeća (Ball, 2003). Učenici i roditelji postaju „potrošači“ koji biraju obrazovne „proizvode“, a škole se natječu za učenike i financijska sredstva (Ball i sur., 1994). Uvode se standardizirani testovi i rang-liste (*league tables*) kako bi se „potrošačima“ omogućilo da uspoređuju „kvalitetu“ (Ball i sur., 1994). Na globalnoj razini, procesi poput Bolonjskog procesa u Europi, iako zamišljeni radi standardizacije, kritizirani su kao alati za promicanje marketizacije i podređivanje visokog obrazovanja potrebama tržišta rada (prema akademskim analizama). Ovaj model, prvotno razvijen u anglosaksonskim zemljama (Ball, 2003), postao je globalni fenomen (GOV.UK, 2021; LSE, b.d.).

Posljedice i Kritički Odgovor

Posljedice su duboke. Marketizacija često produbljuje postojeće društvene nejednakosti (Ball i sur., 1994; Apple, 2004). Pedagoški proces se deformira; umjesto poticanja kreativnosti i kritičkog mišljenja (Giroux, 2011), fokus se prebacuje na „učenje za test“ (Ball, 2003). Kurikulumi se sužavaju, a predmeti poput filozofije, umjetnosti i kritičke društvene teorije postaju marginalizirani kao „beskorisni“ (Apple, 2004; Giroux, 2011). Time obrazovni sustav postaje ideološki aparat koji proizvodi subjekt potreban potrošačkom kapitalizmu (Apple, 2004). Kao odgovor, kritička pedagogija potrošnje (Sandlin i McLaren, 2010; Suoranta i Ryyänen, 2007) nastoji osvijestiti učenike o ovim ideološkim dimenzijama (Giroux, 2011) i osposobiti ih za kritičko promišljanje, umjesto da ih samo priprema za ulogu poslušnog radnika-potrošača.

Zaključak: Savršenstvo Ropstva i Mogućnosti Otpora

Analiza provedena u ovom radu potvrdila je i teorijski utemeljila tezu da suvremeni konzumerizam funkcionira kao sofisticiran i sveobuhvatan sustav kontrole – „savršeno ropstvo“ (Xueqin, 2013). Genealoški, ovaj sustav nije slučajna, već je rezultat svjesnog neoliberalnog projekta (Harvey, 2005) koji je transformirao radnika u potrošača. Ropstvo se održava sinergijom psihološke manipulacije, medijske zasićenosti i ekonomske prisile. Kroz stvaranje „lažnih potreba“ (Marcuse, 1991) i „spektakla“ (Debord, 1994), autentično iskustvo je zamijenjeno simulacijom (Baudrillard, 1994). Ovaj je proces usavršen digitalnim tehnologijama „nadzornog kapitalizma“ (Zuboff, 2019) i *psihopolitike* (Han, 2017), koje kontrolu internaliziraju u samu psihu. Konačno, cijela struktura počiva na nevidljivoj eksploataciji reproduktivnog rada (Federici, 2004) i prirode (Moore, 2015), dok su pojedinci materijalno vezani okovima duga (Lazzarato, 2012) i prekarnošću „tekuće modernosti“ (Bauman, 2000).

Međutim, teorije koje opisuju ovaj sustav kao gotovo hermetički zatvoren nisu bez svojih ograničenja, kako su istaknuli i njihovi kritičari. Marcuseov pesimizam glede revolucionarnog subjekta (Aronson, b.d.; Walzer, 2014) ili Baudrillardova radikalna teza o hiperstvarnosti koja potencijalno ukida mogućnost političke agencije (Kellner, 1989; Hayles i sur., 1991) zahtijevaju kritičku refleksiju. Iako ovaj rad nije imao za cilj detaljno istražiti protuargumente ili alternativne interpretacije, važno je priznati da svaka teorija nudi samo djelomičan pogled na složenu

stvarnost. Čak i najpesimističnije analize, poput Benjaminove (1968) dijalektičke vizije tehnologije, sadrže klice otpora. Benjamin nas podsjeća da alati dominacije često mogu postati i alati emancipacije, otvarajući prostor za „politizaciju umjetnosti“ nasuprot estetizaciji politike.

Kolektivni otpor danas se manifestira kroz anti-potrošačke pokrete poput „Buy Nothing Day“, bojkote (Brooks, 2012) i pokrete protiv zaduživanja (Sorg, 2022). Iako sustav posjeduje izvanrednu sposobnost da apsorbira i komodificira disidentstvo (Heath i Potter, 2004), akademski i aktivistički pokreti „Odrasta“ (*Degrowth*) (npr. Jackson, 2011) nude fundamentalnu alternativu paradigmi beskonačnog rasta. Na individualnoj razini, prakse poput minimalizma (Schor, 1998) predstavljaju pokušaj bijega od konzumerističkog imperativa, iako često ostaju ograničene na one s dovoljnim kulturnim i ekonomskim kapitalom.

Možda najfundamentalniji oblik otpora leži u povratku na Marcuseov (1991) poziv na „Veliko Odbijanje“ (*The Great Refusal*): ne nužno kao poziv na neposrednu revoluciju, već kao radikalni filozofski i etički stav odbijanja sudjelovanja u nametnutoj igri, odbijanja prihvaćanja lažnih potreba kao vlastitih i odbijanja tehnološke i ekonomske racionalnosti kao jedinog mogućeg horizonta razmišljanja. U svijetu spektakla i hiperstvarnosti, prvi korak mora biti čin dekonstrukcije i ponovnog uspostavljanja veze s autentičnim potrebama i odnosima.

Rad završava ne samo otvorenim pitanjem, već i pozivom na višestruku strategiju koja nadilazi puku deskripciju. Ako je sustav dizajniran da nas čini robovima koji vole svoje okove (Xueqin, 2013), oslobođenje zahtijeva istovremenu i koordiniranu akciju na više razina: (1) Na *individualnoj* razini, kroz svjesno odbacivanje nametnutih potreba i razvoj kritičke svijesti o mehanizmima kontrole; (2) Na *kolektivnoj* razini, kroz aktivno stvaranje i podržavanje „prefigurativnih“ praksi i institucija – poput zadruga, zajedničkih dobara (*commons*), lokalnih ekonomija i mreža solidarnosti – koje utjelovljuju alternativne vrijednosti i djeluju izvan dominantne tržišne logike; i (3) Na *političkoj* razini, kroz beskompromisne zahtjeve za strukturnim promjenama: demokratskom regulacijom nadzornog kapitalizma i tehnoloških platformi, progresivnim oporezivanjem i redistribucijom bogatstva, restrukturiranjem neodrživog duga te priznavanjem i vrednovanjem ekoloških ograničenja i neplaćenog reproduktivnog rada kao temelja svakog pravednog i održivog društva. Osvjetljavanje mehanizama kontrole, što je bio cilj ovog rada, tek je prvi, nužan korak u toj dugotrajnoj praksi oslobođenja.

Popis literature

Aalbers, M. B. (2019). Financialization. U A. Orum (Ur.), *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Urban and Regional Studies*. Wiley Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118568446.eurs0112>

Adfree Cities. (b.d.). *How Does Advertising Affect Mental Health?*. Preuzeto s <https://adfreecities.org.uk/what-we-do/advertising-mental-health/>

Apple, M. W. (2004). *Ideology and Curriculum* (3. izd.). RoutledgeFalmer.

Aronson, R. (b.d.). *Marcuse Today*. Boston Review. Preuzeto s <https://www.bostonreview.net/articles/ronald-aronson-herbert-marcuse-one-dimensional-man-today/>

Babic, V. (2013). Critical Analysis of Economics of Education Theories with Regard to the Quality of Education. U *Economics of Education*. Brill. <https://brill.com/downloadpdf/display/book/9789462093652/BP000006.pdf>

Ball, S. J. (2003). *Class Strategies and the Education Market: The Middle Classes and Social Advantage*. RoutledgeFalmer.

Ball, S. J., Bowe, R., i Gewirtz, S. (1994). Market forces and parental choice. U S. Tomlinson (Ur.), *Educational reform and its consequences* (str. 117-130). IPPR/Rivers Oram Press.

Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation* (S. F. Glaser, Prev.). University of Michigan Press. (Originalno djelo objavljeno 1981.).

Baudrillard, J. (1995). *The Gulf War Did Not Take Place* (P. Patton, Prev.). Indiana University Press. (Originalno djelo objavljeno 1991.).

Baudrillard, J. (1998). *The Consumer Society: Myths and Structures*. Sage Publications. (Originalno djelo objavljeno 1970.).

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.

Bauman, Z. (2001). *The Individualized Society*. Polity Press.

Bauman, Z. (2007). *Consuming Life*. Polity Press.

Becker, G. S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. National Bureau of Economic Research.

Belk, R. W. (1988). Possessions and the Extended Self. *Journal of Consumer Research*, 15(2), 139–168. <https://doi.org/10.1086/209154>

Benjamin, W. (1968). The Work of Art in the Age of Its Mechanical Reproducibility. U H. Arendt (Ur.), *Illuminations* (H. Zohn, Prev.). Schocken Books. (Originalno djelo objavljeno 1936.).

Bohman, J. (2021). Frankfurt School and critical theory. U E. N. Zalta (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (jesen 2021.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/critical-theory/>

Brickman, P., i Campbell, D. T. (1971). Hedonic relativism and planning the good society. U M. H. Appley (Ur.), *Adaptation level theory: A symposium* (str. 287–302). Academic Press.

Brooks, A. T. (2012). *Consumer activism and the possibilities of purchasing power*. Magistarski rad, Cornell University. Cornell eCommons.
<https://ecommons.cornell.edu/server/api/core/bitstreams/1fc24d29-1471-47ec-ab94-9f01b127d240/content>

Clawson, D., i Clawson, M. A. (1999). What Has Happened to the US Labor Movement? Union Decline and Renewal. *Annual Review of Sociology*, 25, 95–119. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.25.1.95>

Critical Legal Thinking. (2012, 16. travanj). *Debt as a Mode of Governance*. Preuzeto s
<https://criticallegalthinking.com/2012/04/16/debt-as-a-mode-of-governance/>

Davies, W. (2010, 11. veljače). *Reagan vs. Thatcher: unpicking the special relationship*. History & Policy. <https://historyandpolicy.org/opinion-articles/articles/reagan-vs-thatcher-unpicking-the-special-relationship/>

Davis, M. (2007). Zygmunt Bauman: Liquid Modernity. U *Key Sociological Thinkers* (str. 219-230). Palgrave Macmillan.

Debord, G. (1994). *The society of the spectacle* (D. Nicholson-Smith, Prev.). Zone Books. (Originalno djelo objavljeno 1967.).

Diener, E., Lucas, R. E., i Scollon, C. N. (2006). Beyond the hedonic treadmill: revising the adaptation theory of well-being. *American Psychologist*, 61(4), 305–314. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.61.4.305>

Dwyer, R. E., et al. (2021). The impact of welfare on household debt. *Journal of Poverty*, 25(7), 569-590. <https://doi.org/10.1080/02732173.2021.1875088>

Elliott, A., i Lemert, C. C. (2009). *The New Individualism: The Emotional Costs of Globalization*. Routledge.

Ewen, S. (1976). *Captains of Consciousness: Advertising and the Social Roots of the Consumer Culture*. McGraw-Hill.

Federici, S. (2004). *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia.

Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140. <https://doi.org/10.1177/001872675400700202>

Foucault, M. (1977). Nietzsche, Genealogy, History. U D. F. Bouchard (Ur.), *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews* (D. F. Bouchard i S. Simon, Prev.). Cornell University Press.

Genosko, G. (2020). Jean Baudrillard. U E. N. Zalta (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (zima 2020.). Metaphysics Research Lab, Stanford University.
<https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/ baudrillard/>

Gill, R., i Scharff, C. (Ur.). (2011). *New Femininities: Postfeminism, Neoliberalism and Subjectivity*. Palgrave Macmillan.

- Giroux, H. A. (2011). *On Critical Pedagogy*. Continuum.
- GOV.UK. (2021). *International Education Strategy: global potential, global growth*. Department for Education & Department for International Trade.
<https://www.gov.uk/government/publications/international-education-strategy-global-potential-global-growth/international-education-strategy-global-potential-global-growth>
- Graeber, D. (2011). *Debt: The First 5,000 Years*. Melville House.
- Hall, P. A., i Soskice, D. (Ur.). (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press.
- Han, B.-C. (2017). *Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power* (E. Butler, Prev.). Verso Books.
- Hanushek, E. A. (2009). *The Economic Value of Education and Cognitive Skills*. Stanford University. Preuzeto s
<https://hanushek.stanford.edu/sites/default/files/publications/Hanushek%202009%20HndbEducPolicyResearch.pdf>
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hayles, N. K., Porush, D., Landon, B., Sobchack, V., i Ballard, J. G. (1991). In Response To Jean Baudrillard. *Science Fiction Studies*, 18(3), 321–329.
<https://www.depauw.edu/sfs/backissues/55/forum55.htm>
- Heath, J., i Potter, A. (2004). *Nation of Rebels: Why Counterculture Became Consumer Culture* (U SAD objavljeno kao *The Rebel Sell*). HarperBusiness.
- Horkheimer, M., i Adorno, T. W. (2002). The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception. U G. S. Noerr (Ur.), *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments* (E. Jephcott, Prev.). Stanford University Press. (Originalno djelo objavljeno 1947.).
- IMF. (2024). *Global Debt Database*. International Monetary Fund. Preuzeto s
https://www.imf.org/external/datamapper/HH_LS@GDD/
- Jackson, T. (2011). *Prosperity without growth: Economics for a finite planet*. Earthscan.
- Jappe, A. (1999). *Guy Debord*. University of California Press.
- Kellner, D. (1989). *Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond*. Stanford University Press.
- Kellner, D. (2003). *Media Spectacle*. Routledge.
- Kellner, D. (2023). Herbert Marcuse. U E. N. Zalta i U. Nodelman (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (zima 2023.). Metaphysics Research Lab, Stanford University.
<https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/marcuse/>
- Kjeldgaard, D., et al. (2023). Conceptualizing consumer resistance in global consumer culture: framework

and research agenda. *International Marketing Review*, 40(7), 1261-1279. <https://doi.org/10.1108/IMR-10-2021-0284>

Klein, N. (2014). *This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate*. Simon & Schuster.

Lazzarato, M. (2012). *The Making of the Indebted Man: An Essay on the Neoliberal Condition* (J. D. Jordan, Prev.). Semiotext(e).

Lee, B. (2023, 1. ožujka). *The Tax Excessive CEO Pay Act Summary*. Sanders.senate.gov. <https://www.sanders.senate.gov/wp-content/uploads/tax-ceo-act-summary.pdf>

Li, Y., et al. (2024). Effect of childhood socioeconomic status on conspicuous consumption of college students: the chain mediating roles of social comparison and materialism. *Frontiers in Psychology*, 15. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12392512/>

LSE. (b.d.). *Education Export Data: Scoping Exercise*. Preuzeto s <https://www.lse.ac.uk/business/consulting/assets/documents/Education-Export-Date-Scoping-Exercise-Final-Report.pdf>

Marcuse, H. (1965). Repressive Tolerance. U R. P. Wolff, B. Moore Jr., i H. Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance* (str. 81-123). Beacon Press.

Marcuse, H. (1991). *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society* (2. izd.). Beacon Press. (Originalno djelo objavljeno 1964.).

Marginson, S. (2014). Education and the Logic of Economic Progress. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/264357274_Education_and_the_Logic_of_Economic_Progress

Martin, R. (2002). *Financialization of daily life*. Temple University Press.

McK Pye, C., i Power, E. R. (2023). Household Debt and Social Reproduction in Everyday Life: Women's Experiences of Caring, Agency, and Risk. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 30(4), 973-997. <https://doi.org/10.1093/sp/jxad027>

Mishel, L., i Kandra, J. (2023, 21. rujna). *CEO pay has soared 1,085% since 1978*. Economic Policy Institute. <https://www.epi.org/publication/ceo-pay-in-2023/>

Monbiot, G. (2016, 15. travanj). Neoliberalism – the ideology at the root of all our problems. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2016/apr/15/neoliberalism-ideology-problem-george-monbiot>

Moore, J. W. (2015). *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.

Morrell, E. (2002). Toward a Critical Pedagogy of Popular Culture: Literacy Development Among Urban Youth. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 46(1), 72–77.

OECD. (2022). *Education at a Glance 2022: OECD Indicators*. OECD Publishing.

Olszen, M., i Peters, M. A. (2005). Neoliberalism, higher education and the knowledge economy: From the free market to knowledge capitalism. *Journal of Education Policy*, 20(3), 313-345.

<https://doi.org/10.1080/02680930500108718>

Ozolina, L., et al. (2020). Impact of Corporate Power on Consumption, Debt and Inequality: Political-Economic Model of CCC. *EBR Journal*, 16(1), 19-33.

<https://www.ebrjournal.net/cgi/viewcontent.cgi?article=1124&context=home>

Packard, V. (1957). *The Hidden Persuaders*. David McKay Co.

Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century* (A. Goldhammer, Prev.). Harvard University Press.

Rastovic, I. (2013). MARCUSE'S ONE-DIMENSIONAL SOCIETY IN ONE-DIMENSIONAL MAN.

Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences, 4(1), 69-80.

<https://www.agathos-international-review.com/issues/2013/6/Rastovic.pdf>

Sandlin, J. A., i McLaren, P. (Ur.). (2010). *Critical pedagogies of consumption: Living and learning in the shadow of the "shopocalypse"*. Routledge.

Schor, J. B. (1998). *The Overspent American: Why We Want What We Don't Need*. Basic Books.

Sorg, C. (2022). *Social Movements and the Politics of Debt: Transnational Resistance against Debt on Three Continents*. Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.5117/9789463720854>

Suoranta, J., i Ryyänänen, S. (2007). A Critical Pedagogy against Consumer Capitalism: A Normative Approach. *International Critical Childhood Policy Studies Journal*, 1(1).

<https://ices.library.ubc.ca/index.php/criticaled/article/view/183892>

Universities UK. (2021). *TRANSNATIONAL EDUCATION: GLOBAL LOCATION, LOCAL INNOVATION*.

Preuzeto s <https://www.universitiesuk.ac.uk/sites/default/files/field/downloads/2021-08/UUKi%20WECD%20WEB%20%281%29.pdf>

Valero, A. (2021). *Education and economic growth*. CEP Discussion Paper No. 1764. Centre for Economic Performance, London School of Economics. <https://cep.lse.ac.uk/pubs/download/dp1764.pdf>

Van Dijck, J. (2013). *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. Oxford University Press.

Walzer, M. (2014, ljeto). Refusing Marcuse: 50 Years After One-Dimensional Man. *Dissent Magazine*.

<https://www.dissentmagazine.org/article/refusing-marcuse-fifty-years-after-one-dimensional-man>

Wiggershaus, R. (1994). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance* (M. Robertson, Prev.). MIT Press.

Xueqin, J. (2013, 15. rujna). *Consumerism is the Final Form of Slavery - Prof Jiang Xueqin*. YouTube.

<https://www.youtube.com/watch?v=6-xRk3xAl1o>

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs.